

Молдокматова Н.Т.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «КЫЯМАТ» РОМАНЫНДА «МЭЭРИМДҮҮЛҮК»
ЖАНА «МЕРЕЗДИК» КОНЦЕПТИЛЕРИНИН БЕРИЛИШИ**

Молдокматова Н.Т.

**КОНЦЕПТЫ «МИЛОСЕРДИЕ» И «ЖЕСТОКОСТЬ» В РОМАНЕ
ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА «ПЛАХА»**

N.T. Moldokmatova

**THE CONCEPTS OF «MERCY» AND «CRUELTY» IN CHYNGYZ
AITMATOV'S NOVEL «THE SCAFFOLD»**

УДК: 894.341.31

Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» романында Мээримдүүлүк жана Мерездик концептилери негизилерден болуп саналат. Автордун дүйнөгө болгон жеке инсандык концептуалдык көз карашы нары көп жактуу, нары көп өзөктүү. Концепт атайын түшүнүк катары когнитивдик изилдөөлөрдүн негизги бир багытын камтыйт. Концепт – бул аң-сезимдин ишмердүүлүгүнөн келип чыккан нерсе. Ал адамзаттын дүйнөнү кабыл алуусунун, таанып-билүүсүнүн натыйжасы катары элдин мүнөзүнө таандык менталдык элестерди белгилейт. Концепт заттын аталышы болсо да, ошону менен бирге ал ар бир сөздүн маани-маңызын, уңгусун, тарыхын берүү менен бирге, салттуу көрүнүштөрдү айгинелеп турат. Романдагы негизги ой мээримдүүлүк менен мерездиктин кагылышын чагылдырып, мифологиялык, динге тиешелүү жана философиялык суроолордун терең изилденишине арналат. Баалуулуктар алмашып, жакшылык менен жамандыктын орду которулуп, идеалдар астын-үстүн болгондо, кыяматтуу күн – ар бир каармандын башына түшкөн мүшкүл.

Негиздер сөздөр: чыгарма, мээримдүүлүк, мерездик концепт, сөздөрдүн мааниси, элестер, түшүнүктөр, когнитивдик изилдөөлөр.

Концепты Милосердие и Жестокость в романе Чыңгыз Айтматова «Плаха» являются ключевыми. Концептуальная картина мира автора многогранна. Концепт как самостоятельное понятие охватывает целое направление когнитивных исследований. Концепт рождается как продукт деятельности сознания человека. Он дает представление о ментальных понятиях народа как результат восприятия и познания человеком окружающей его мира. Концепт, выступает как номинация предмета и, в то же время, определяет значение, этимологию, историю понятия и несет информацию о традиционных ценностях. Центральной темой в романе выступает противостояние милосердия и жестокости. Конфликт разных мировоззрений передается через столкновения мифологических, религиозных и философских проблем. Жизненные приоритеты и идеалы поменялись местами, из-за чего герои романа оказываются на плахе.

Ключевые слова: произведение, милосердие, жестокость, концепт, значения слов, образы, понятия, когнитивные исследования.

The concepts of Mercy and Cruelty in Chingiz Aitmatov's novel "The Scaffold" are considered in the article as a central theme. The conceptual picture of the author's world is multifaceted. Concept as independent notion covers the whole tendency of cognitive investigations. Concept appears as the product of human consciousness. It gives the idea of mental conception of people as the result of perception and learning of environ-

ment by human being. Concept determines the meaning, etymology, history of conception and gives the information about traditional values. The central theme in the novel is opposition to mercy and cruelty. The conflict of different worldviews is transmitted through collisions of mythological, religious and philosophical problems. Life values and ideals are changed that is why the heroes of the novel are on the chopping block.

Key words: work, mercy, cruelty, concept, meanings of words, images, concepts, cognitive research.

Чыңгыз Айтматов доорубуздагы залкар жазуучу гана эмес келечекти айрыкча бир касиети менен туюп, сезип, ага олуялык баа бере алган көсөм инсан катары да адам мүнөзүнүн, табият кубулушунун мүнөзүнүн, ал түгүл айбанаттардын дагы мүнөздөрүнүн оң жана терс жактарын таразалай билген эмеспи. Эгерде жазуучунун калемине таандык жаштыктын демине сугарылган алгачкы чыгармаларында көңүлдү көтөргөн жаркын эргүү менен мекенге болгон аяр мамиле, адамдардын ортосундагы өз ара карым-катнаштын тазалыгы, сүйүүнүн улуулугу, ошондой эле махабат, туруктуулук, жароокердик, ишеним сыяктуу чыныгы сезимдердин даңазаланышын көрсөк, ал эми кийинки китептеринде Айтматовдун жалпы адамзаттын тагдыры тууралуу ой толгоолорун камтып, ар дайым тынчын алып келген мифологиялык, диний жана философиялык проблемаларды чагылдырган ар тараптуу баяндары менен таанышабыз.

Автордун «Жомоктон кийин» повести мурун жарык көргөн чыгармаларынан обочолонуп турат. Анткени биз айтылган нерсе менен турмуш чындыгынын дайым эле төп келе бербесине күбө болобуз. Ошол убактан баштап мурдагы орунттуу ойлору тереңдетилип, Чыңгыз Айтматов “жакшы” менен “жаман”, “кайгы” менен “кубаныч”, “жомок” менен “чындык”, “мээримдүүлүк” менен “мерездик”, “боорукердик” менен “таш боордук” сыяктуу түшүнүктөрдүн түпкү маанисин ачып, окурмандарды ойго сала турган маселелердин өзөгүн жылаңачтаган.

Башкы каармандын күйөрмандары, андан соң “Ак кеме” тасмасынын көрөрмандары да жомоктун сыйкырына берилип, ачуу чындыктын заарынан ичиркенип, адамды бушайман кылчу ар түрдүү сезимдерди: бир туруп өткөн тарыхка суктануу, тамша-

нуу, таң калуу, сыймыктанууну туйса, бир туруп, тескерисинче, Момун чоң атанын мажүрөөлүгүнө, алсыздыгына жан ачытып, Орозкулдун оройлугунан уялып, кызыл камчы экенине кыжырланып, ал сыяктуулардын эч жазаланбай кала турганына кейип, туңгуюкка такалган сыяктуу, ата-бабалардын жолун унуткан кур жашоону башынан кечирүүгө мажбур экени үчүн өкүнгөн, жаш баладай жооп табалбай кыйналууларды башынан кечирет.

«Кылым карытар бир күн» аттуу чыгарма жогоруда берилген багытты андан да тереңдетип, “ымыркайдын башындай морт” сезилген тоголок жана жумшак жерибизге космостон келчү коркунуч өзүнүн темир кыпчуурларын даярдап, кандай гана акыл жеткис азаптарга салууга комдонуп турганын көрсөтүп берди. Автордун дүйнөгө болгон жеке инсандык концептуалдык көз карашын алсак, биз Чыңгыз Айтматов тарабынан аалам сүрөтүнүн берилиши нары көп жактуу, нары көп өзөктүү экенин байкайбыз.

Концепт түшүнүгү акыркы учурда когнитивдик изилдөөлөрдүн негизги бир багытына айланганы талашсыз десек жаңылышпайбыз. Концепт – бул аң-сезимдин ишмердүүлүгүнөн келип чыккан нерсе. Ал өзүнө адамзаттын дүйнөнү кабыл алуусунун, таанып-билүүсүнүн натыйжасы катары элдин мүнөзүнө таандык менталдык лексиканын бирдиктерин камтыйт. Концептке заттардын аталышы гана эмес, ар бир сөздүн маани-маңызы, элестер, түшүнүктөр, салттуу көрүнүштөр кирет.

Лингвист окумуштуулар Э.Г. Азимов жана А.Н. Щукиндин аныктоосу боюнча: «Концепт – (лат. тилинен *conceptus* – түшүнүк, маани-маңыз, ой, элес). 1. Логикада. Түшүнүктүн мазмуну. 2. Культурологияда. Тил ээлеринин улуттук өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө маанилүү орунда турган лингвомаданияттык мазмунду камтыган сөз, сөз айкашы, же сүйлөм аркылуу маданияттын улуттук түскө боёлгон элес катары берилиши. Концепт ошол элдин ааламды тилдик сүрөттөөсүн (чагылдыруусун) калыптандырат...» [1, 113-б.].

Тилди өздөштүрүү аркылуу адамзат дүйнөнү тааныйт. Тил дагы, өз кезегинде, элдин менталитетин чагылдырып турат. Тилдин элдик мүнөзгө тийгизген таасири жана эл өзү тилин багып, өркүндөтүү менен бирге тилди байытып, ага менталдык мүнөз бериши, ошондой эле маданияттын өнүгүүсүндөгү жалпы адамзатка, улутка жана жеке инсанга тиешелүү өз ара байланыштар – бул нерселер бардык мезгилде окумуштууларды кызыктырып келүүдө. В.И. Карасик тил менен маданияттын эриш-аркак экенин баса белгилөө менен бирге булардын ортосундагы байланышты аныктоого мүмкүндүк берүүчү *ааламдын тил аркылуу сүрөттөлүшү, концепт, тилдүү инсан, тилдик аң-сезим, этномаданияттык коммуникативдик жүрүш-туруш, этномаданияттык стереотип-*

тер, прецеденттик текст ж.б. дагы ушу сыяктуу категориялардын бир катар параметрлерин айрыкча белгилеген [4, 46-б.].

Окумуштуулардын жана адабий сынчылардын концептуалдык талдоо аркылуу когнитивдик лингвистика, тил маданиятын таануу илимдери менен айкалышып келген когнитивдик багыттагы изилдөөлөрү улуттук мүнөз менен жеке адамдын мүнөзүнүн ааламды көркөм чагылдыруудагы өзгөчөлүктөрүнүн өз ара тыгыз байланышта турган ордун аныктайт. Е.С. Кубрякова концептуалдык талдоону белгилүү бир когнитивдик структурадагы жалпы концепттерди издөө жолу катары карайт [5, 177-б.].

«Адам үчүн ар бир күнүн адамгерчиликте жашап, адам кейпин жоготпой, адам ысымын ыйык тутуп, адам болуп туруу кыйын», - деген сыяктуу философиялык аспекти айкыңдоо менен бирге, Ч.Айтматов өз чыгармаларында көкүрөгүндө сакталып келген ой-санааларын Мээримдүүлүк жана Мезгилдик концептилери аркылуу да жарыкка жарыялап, көйгөйлүү турмуш суроолорун кабыргасынан коюп келген. *Ар дайым туура жашоодон бурулбай өмүр сүрөм* -, деп бекем ишенген Бостон жолдон тайып *киши өлтүргүч* болуп калгандай эле *кыямат күн* эртедир-кечтир ар кимдин башына туш болоору романдын неизги багыты катары каралганы талашсыз.

Жазуучунун концептосферасын лингвомаданияттык көз карашта талдоо – бул анын ар тараптуу терең философиялык, диний жана мифологиялык ой чабыттарын аныктоого аракет жасоо дегенди билдирет. Мээримдүүлүк жана Мезгилдик концептилери “Кыямат” романынын алгачкы беттеринен акыркы бетине чейин кызыл сызык болуп өтөөрү белгилүү. Бул түшүнүктөрдүн түпкү маанисин ачууда негизинен талдоонун когнитивдик-семантикалык ыкмасын колдонулуп келүүдө. Семантикалык уя сөздөр, же б.а. уңгунун уялары ушул эки карама-каршылыкка тартылып, мээримдүүлүк менен мезгилдиктин тамырлары болуп жайылышып, биринчисинин касиеттерин, экинчисинин кесепеттерин айгинелейт.

Мээримдүүлүк – жылуулук, жакшылык, үмүт, “көзгө көрүнбөгөн тирүү жандардын кыбыроосу”, ал бизге табияттан берилет. Романдын башында бул түшүнүк “... тоонун күнгөй беттери жылымта тартып, наристенин тыноосундай үлпүл мемирей түштү...” деген салыштыруу менен берилет.

Ургаачы – бул тукум улоочу; Акбара, анын туюмдары, жарыкка чыга элек бөлтүрүктөрүнө карата болгон элжирөөсү, *тирүүлүктүн купуя сырына таң калуу*; аларды сактап калуу үчүн урган жан далбастоосу; Гүлүмкан, анын баласына болгон ыйык энелик сүйүү сезими.

Аял – табышмактуулук, *кайдан келди, каяктан пайда болду, кай жакка сызып кетти* – баары жашыруун калат, демек, бул кол жетпес кыял; аял –

мээнеткеч, чечкиндүү, назик, кылыктуу, кызыктырат, кызгандырат, ич жылытат, делебени козгойт; сүйүү – бул аялдын өзү, мээримдүүлүктүн, тазалыктын, тунуктуктун эталону, бийик жана асылзат, аны табуу мүмкүн эмес, ага жетүү – эң жогорку сыйлык, кудайдын өзүнөн тартууланаган белек;

Эне – туруктуулук, берилгендик, керек болсо баласы үчүн жанын курман кылуу; *аялдын ыйыктыгын акыл менен жеткиликтүү түшүнүү мүмкүн эмес; бул нерсени наристе бала гана сезе алат, себеи эне – бул аял, аял – бул эне; табиятта ошондой шартталган; дал ошол милдеттин ишке ашуусу зарыл; аял эне болгондо гана дүйнө түгөл боло алат, ааламга телегейи тегиз делген гармония орнойт.*

Сүйүү – жароокерлик, “ак ниетине, айткан сөзүнө ишенүү”; “жашоо маңызын сүйүүдөн гана таап жашоо; ошого бактылуу болуу” ..., жалгыздык.

Алсыздык – бул боюн жыйрып, башын катуу, жашынуу, далбастап, айласыз калуу, кыңшылоо (карышкырда), “бактылуу шордуулук”; качып, корголоп, жашынып жүрүү, мекенсиз калуу, бардык кымбат нерселерден ажырап калууга жол ачуу.

Мерездик – *кишилер, кайдигерлик, шумдук, канкордук, мыкаачылык, башынан аягына чейин кан болгон кийимчендер, “ачыла элек резервдерге” – бөкөндөрдүн үйрлөрүнө адамдын кол салуусу, жапыз учкан вертолёттун үнү, чочутуу, жанын кашайтуу, төбөдөн баскан каар, таштардын төбөдөн кулоосу, уурулук, кыжырдануу, таш боордук, өч алуу, атып салуу, ичинде орногон боштук, кайрымсыздык;*

Мээримсиздик – муздак кыш мезгили, металлдын добушу, кыргын салууга катышуу, кылмышка баратканын түшүнбөстүк, кыянатчылык, бөкөндөрдү кыруу;

Кенебестик – өз тагдырына шалаакы мамиле кылуу, эптеп-септеп күн көрүү, жоопкерсиздик, айласыздык, жолу болбой калуу, тоскоолдуктар, бактысыздык;

Кайдигерлик – тоң моюндук, эч нерсеге кызыкпоо, деградациянын башы, кош көңүл болуу, таш боордук – “буттарын тырыйтып жыга атуу”, уурулук – бөлтүрүктөрдү уурдап алуу; чыккынчылык – зөөкүрлүк – канкорлук – “... көп бөкөндөр ... буттарын тыбыратып, жүрөктөрү жарылып, тумшуктарынан кан кетип өлүп жатышты”;

Базарбай – жалгыздык, жек көрүмчү болуу, мастык, акылсыздык, бактысыздык, уурулук, алсыздык, туңгуюкка кептелүү, зөөкүрлүк, абийирсиздик, адам кейпин жоготуу.

Мерт кылуу – кыргын, бөкөндөрдүн тарпы, ажалдын үрөй учурган сүрү, “хунта”, наристеден ажырап калуу, Бостон, кол салуу, өмүрдү кыюу.

Роман Акбара менен Ташчайнардын окуясын баяндоо менен башталганы бекеринен эмес. Негизи кыргыздардын, дегеле бардык түрк тилдүү элдери-

нин дүйнө таанымында карышкыр маанилүү тотем катары каралып, ага өзгөчө касиеттер ыйгарылып келет. Алсак, *карышкыр* – бул сырдуу, сыйкырдуу жырткыч, ал *капыстан* пайда болот. Ал *коркунуч* алып келет. Ал ажалдын өзү. Аны *карышкыр* деп айтууга тил барбайт. Себеби, бул “*ылайым карышып кал*”, - деген сыяктуу *каргыш* менен да байланыштуу. Кыргыздар көбүнчө мындай коркунучтуу сөздү угуза айтканга тыюу салып келишкен. Жырткычтын аталышын угуза айтууга табу коюлган. Ага караганда бөрү, кашаба, көк жал, улума ж.б. деп тергегенди ылайык таап, туура көрүшкөн. Кандай болбосун канкор кашабага карата туруштук берип, бетме-бет чыгууга даярдык катары “көк бөрү” тартышкан. Бул оюн болгон менен, бир чети коркуп калбай, тайманып, тайсалдабай, карышкырга карата тике чыгууга даярдануу болсо, бир чети эр жүрөктүккө машыгуу жана ар түрдүү кокустуктарга камданып туруу дегенди билдирген. Кыргыздын санжырасынын урууларды сүрүштүрүүсүндө *аксак бөрү* тукуму ардактуу орунду ээлеп келген. Кыргыздарда карышкырларга байланыштуу уламыштар, миф легендалар ооздон-оозго айтылып келген. *Бөрү баласы ит болбойт* – деген накыл кеп дагы бул жандыкты колго үйрөтүүгө кылган аракеттен эч майнап чыкпай калганынан кабар берет.

Монголдордун уламыштарында да Чыңгыз-ханды колдоочу тотем бөрү деп белгиленген. Ал эми орус фольклорунда карышкырдын *волк* делгени менен көбүнчө *серый, серый волк* деп аталышы кызыгуу жаратпай койбойт. «Сколько волка не корми – все равно в лес смотрит» деген макал дагы жогоруда айтылгандарды бекемдейт. Дүйнө элдеринин тарыхында жана элдик оозеки чыгармаларында дагы карышкыр – бул түнкүсүн ууга чыккан, жашыруун, көзгө көрүнбөй күнүн көргөн, тайманбас, адамга да кол салуудан кайра тартпаган, беттегенин бербей, айыгышып салгылашкан, ар дайым үйүрү менен чабуулга өтүп, ар кимиси өз ордун билип, темирдей тартип сактап, милдетин так аткарып, түрдүү жандыкты аёосуз жара тартканы менен үрөйдү учурган чыныгы канкор жырткыч катары чагылдырылып келген. Булардын ар бир чабуулу дыкат пландаштырылып, көздөгөнүн так аткарышкандыгы жана жырткычтыгынан өткөн амалы бар акылдуу, сезим-туюму жогорку деңгээлдеги жандыктардан болоору кайсы элдин болбосун жүрөгүнүн үшүн алган.

Европа элдеринде бир нече кылымдар бою бөрүлөргө карата аёосуз куугунтук жүргүзүлүп, акыры карышкыр тукуму кырып-жоюуга туш келген. Андан тышкары Батыш элдеринин легендаларында ай толгон учурда карышкыр кейпин кийип кубулуп алуучу адамдан чыккан “оборотень” сыяктуу адам-бөрүлөр жөнүндө кылымдын кылымга айтылып келген. Мындай сыйкырдуу кубулуш адамдын ички туюмунда

карышкырдыкындай жырткыч мүнөз да бар, ал бирде болбосо бирде кайсы бир учурда акыры ачыкка чыгып калат деген имиштин далили катары ооздон оозго өткөн.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармасында дагы карышкырларга кадимки эле адамдык касиеттер ыйгарылып, алардын күн көрүүсү аң-сезимге ээ адамдар сыяктуу баяндалып, Акбара, Ташчайнар деп ысым дагы ыйгарылганы менен, бир туруп дөбөтү, бир туруп канчыгы деп баары бир деле карышкыр деген аталышты атоодон баш тартуу байкалат.

Романда карышкырлардын кылымдан кылымга келаткан жырткыч, канкор деген аты өчүп, эми алар жапа чеккен тарапка, баш паанек кылаар жай таппаган байкуштарга айланышып, өздөрү кордук көрүп, улам бөлтүрүктөрүнөн ажырап, тукум курут болгону күчөп, таман алдындагы жери тарып, бир укмуш акыр заманга туш келгени баяндалат. Баалуулуктар алмашып, жакшылык менен жамандыктын орду которулуп, идеалдар астын-үстүн болгондо кыяматтуу күн ар бир каармандын башына түшкөн мүшкүл экенине окурман күбө болот. Кан кийимчен баш кесер желдеттерге окшогондордон баштап, Базарбай, Бос-

тон – баары тең жырткычка айланышып, ал эми канкор деген макулуктар жер кезип баш паанек таппай тентип калышы – бул дүйнө кандай астын-үстүн болуп баратканын, баягы тең салмактуу дүнүйөң эми экинчи ирет табылбасын айгинелеп, ар кимге өз кылган иши боюнча кыяматтын жазасы бар экенин романдын идеясы Мээримдүүлүк менен Мерездиктин түбөлүктүү күрөшү аркылуу жарыялап, эскертип келет.

Адабияттар:

1. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.: Издательство ИКАР, 2009. - 448 с.
2. Айтматов Ч.Т. Кыямат. Роман. - Ф.: «Адабият», 1988. - 352-б.
3. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. - М.: «Флинта: Наука», 2009. - 288 с.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: «Перемена», 2002. - 406 с.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков Б.З., Пранкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. - М., 1996. - С. 177-179.

Рецензент: к.пед.н. Абдыбалиева К.